

Small but rather well fortified site of ancient town Zvenichev was constructed in the narrowest place of the route fully blocking it from Chernigov. A vast open settlement as well as a kurgan sepulchre where 7 embankments have been investigated are adjacent to it. A boggy settlement-shelter situated 2.8 km eastward to them is probably connected with this complex. In 1971 hidden treasures of Arabian dirkhems and silver articles were accidentally found while in 1985 the archaeologists found the rest of treasures. Taking into account a total weight of silver articles (above 680 g) the Zvenichev treasures may be referred to the largest hidden treasures for the 10th century in the Eastern Europe. Analysis of the archaeological materials using numismatic data allows on the whole reconstructing a scheme of historical development of one more small town in the South of Rus and even with a certain probability identifying its ancient name.

Одержано 2.02.89

ВІЗАНТІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ В ПОБУТІ НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ РУСИ

М. С. Сергєєва

У статті розглядається процес сприймання і засвоєння візантійських елементів у давньоруській матеріальній культурі на побутовому рівні і виділяються його основні етапи.

Питання про візантійський вплив на давньоруську культуру традиційне для нашої історіографії, проте, незважаючи на велику кількість праць на цю тему, і нині не можна говорити про його повне висвітлення в науковій літературі. Зокрема, проблема проникнення і засвоєння елементів візантійської матеріальної культури у повсякденному житті населення Київської Русі, їх місце у формуванні давньоруської матеріальної культури побутового рівня лишається однією з маловивчених. А тим часом об'єктивна і повна оцінка ролі Візантії в розвитку культури Русі можлива лише при всебічному розгляді питання. З іншого боку, виявлення зовнішніх факторів, які впливали на формування давньоруської матеріальної культури, сприяло б більш глибокому розумінню соціально-економічного і культурного розвитку давньоруської держави. Ці роздуми й примушують повернутися до даної теми.

Розглядаючи питання культурного впливу Візантії на Русь, слід зважати на те, що йдеться про тривалий складний процес, який залежав від ступеню інтенсивності політичних, економічних, культурних контактів між двома країнами і соціально-економічного становища обох держав.

Візантійські культурні елементи засвоюються на Русі поступово. Спочатку, очевидно, існували випадкові контакти, переважно зумовлені набігами руських дружинників на причорноморські міста. Візантійський імпорт цього часу на території Русі відсутній, знахідки монет VIII ст. поодинокі¹. Таким чином, у цей період відбувається лише поверхова обізнаність вузького кола осіб з візантійською культурою в її провінціальному варіанті. Про помітне проникання якихось її елементів на Русь говорити ще не можна. Регулярні зв'язки між Візантією і Руссю могли усталитися лише тоді, коли, з одного боку, після економічного занепаду з 2-ї половини IX ст. розпочинається нове піднесення Візантійської імперії, а з іншого — могутня Київська Русь юридично оформлює торговельні відносини з нею². Перші згадки про торгівлю з Візантією (Румом) ми знаходимо в Ібн Хордадбеха (середина IX ст.). За його словами, купці-руси йдуть до Румського моря, де румський володар бере з них десятину³. На початку X ст. дві країни укладають перші торговельні договори. Наслідком розширення торговельних зв'язків з Візантією були зрушення в культурній переорієнтації верхівки давньоруського суспільства. Надходження до руського ринку візантійських речей, хай і в невеликій кількості, вело до складення традиції їх використання у давньоруському середовищі і

формування певних нахилів. Цьому також сприяло і прийняття християнства частиною знаті. В 60—70 рр. X ст. на Русі формується художня школа для виготовлення речей з коштовних металів, яка, на думку Р. С. Орлова, мала візантійську основу⁴.

Ймовірно, на перших порах візантійсько-руська торгівля ще не набула всеохоплюючого розмаху. На думку В. П. Даркевича, зовнішня торгівля велася в окремих пунктах і зачіпала лише верхівку населення⁵. Звичайно, немає підстав повністю заперечувати участь основної маси населення в придбанні деяких імпортованих речей, зокрема, добре відомих за похованнями, численних східних намистин⁶. Однак візантійські товари широкого вжитку IX — першої половини X ст. невідомі. В літопису здебільшого увага звертається на особливо цінні вироби. Це трофеї, дарунки, товари. За статтею 907 р., Олег повертається до Києва після походу на Константинополь «неся золото, и паволоски, и овощи, и вина, и всякое узорочье»⁷. Пізніше Святослав характеризує візантійський привіз до Русі: «отъ грекъ злато, поволоки, вина и оwoщеве разноличныхъ»⁸. Ще частіше згадується тільки золото, срібло і коштовні тканини⁹. Незважаючи на тенденційність писемних джерел цього часу, які мали чітку соціальну спрямованість, слід визнати, що у даному випадку перелічений склад імпорту недалекий від істини, і предмети розкоші дійсно були основною статтею ввозу.

Наступний етап засвоєння візантійського культурного впливу пов'язаний з офіційним прийняттям християнства. Християнізація Русі, що збіглася з часом її соціально-економічного розквіту, багато в чому визначила вигляд давньоруської культури в наступні часи. Будучи «духовною метрополією», Візантія впливає не тільки на світогляд, ідеологію, духовну культуру, але деякою мірою і на повсякденне життя. В цей час зміцнюються двосторонні зв'язки. Збільшується кількість осіб, які мандрують до Візантії і обізнаються з досягненнями візантійської цивілізації. Культурні цінності передаються також через греків, які приїжджають на Русь. У феодальному середовищі одним з шляхів запозичень були династичні зв'язки з візантійською аристократією.

Зростає торговельний обіг. На руському ринку з'являються предмети масового попиту, зокрема, деякі типи намистин кінця X ст. можна пов'язати з візантійськими центрами¹⁰. Частка товарів масового вжитку серед візантійського імпорту збільшується протягом XI—XII ст.

Проникнення елементів візантійської культури на територію Русі не обмежується використанням окремих категорій речей. Для об'єктивної оцінки внеску Візантії у розвиток давньоруської матеріальної культури слід розглядати також опанування місцевими майстрами візантійських ремісничих технологій. За археологічними даними на рубежі X—XI ст. на Русі з'являється власне виробництво полив'яної кераміки¹¹, скловиробництво¹². У другій половині — наприкінці XI ст. ювелірне ремесло збагачується як новими технологіями (смаль, чернь), так і видовим складом виробів. В. П. Даркевич справедливо відзначає, що проблема походження багатьох типів міських прикрас XII—XIII ст. може бути вирішена за допомогою візантійських матеріалів¹³.

Хоч зміни торкалися насамперед ремесел, які виконували замовлення церкви і світської знаті, вони дозволили суттєво розширити асортимент масових побутових речей. Через освоєння виробництва деяких видів продукції, раніше лише привізної, в ряді випадків відбувається «спускання» ієрархічними східцями престижної цінності цих речей, перетворення їх з елітарних у предмети масового вжитку. Прикладом може бути полив'яний посуд. Його ранні імпортовані зразки, знайдені в Києві і Гньоздові, датуються X ст.¹⁴ Горшки місцевого виробництва в початковому періоді виникнення (X—XI ст.) ще нечисленні і розраховані на вузьке коло споживачів. Із збільшенням виробництва в XI—XII ст. він стає поширеним типом столового посуду, про що свідчать численні знахідки в давньоруських містах. При цьому в місцевому виробництві запозичена лише технологія, а за формою виробу майже відразу вписуються у власну традицію. До кераміки, що має візантійські прототипи, належать поодинокі форми¹⁵. Ця ж тенденція простежується на скляних виробках. Таким чином, ремісничу продукцію можна вважати явищем місцевої культури.

Відносно аналогічних речей масового виробництва візантійського імпорту небагато. Так, скляні браслети візантійського і причорноморського походження, за даними Ю. Л. Шапової, складають від 8,6 % у Києві до 1,5 % у Новгороді¹⁶. Винятком є Воїнь, де їх більшість — 70,31 %¹⁷. Це може пояснюватися роллю цього міста як воєнного і торговельного форпосту. Візантійський скляний і полив'яний посуд також нечисленний, а в міру опанування власним виробництвом, його імпорт ще зменшується¹⁸. Можливо, це пов'язано із здешевленням продукції, після чого її ввіз став не вигідним.

Виробництво коштовних тканин не було опановано давньоруськими ремісниками, чим і зумовлена їх висока цінність. Літопис часто згадує тканини серед дарів візантійських імператорів давньоруській князівсько-боярській верхівці. Згідно з даними «Повісті временних літ», під 1075 р. київський князь Святослав Ярославич серед речей, представлених німецьким послам, показував паволоки, що були частиною його скарбниці¹⁹. У феодальному побуті тканини широко використовувалися для пошиття одягу, оздоблення парадних і внутрішніх покоїв. Писемні джерела згадують постільну білизну з них. У Троїцькому збірнику XII ст. фігурує «одр настьялан перин паволочитых»²⁰, у «Слові Данила Заточника» згадується «паволочитое зголовье»²¹. Дешевші однобарвні тканини рано стали предметом широкого попиту. Вони відомі з міських і сільських поховань XI—XII ст. Однак навіть прості тканини купувалися населенням у невеликій кількості і використовувалися лише для оздоблення парадного одягу, рештки якого і були знайдені в похованнях²².

Зрідка в давньоруських містах трапляються залишки художнього начиння візантійського походження, серед якого відзначимо кістяні орнаментовані накладки від скриньок²³. Ці знахідки нечисленні, хоч, ймовірно, скриньки, оздоблені платівками з різьбленої кістки були відомі на Русі. На думку В. П. Даркевича, саме вони давали деякі ідеї для сюжетів і орнаментациї давньоруським різьбярам по каменю²⁴. Однак самі скриньки були власністю вузького кола населення. Традиція їх подальшого виготовлення на Русі не простежується. Власне руські скриньки декорувались інакше.

На Русь ввозилися також кістяні та стеатитові іконки, металеві і кам'яні хрестики. Культові речі особистого вжитку — це новий вид імпорту, порівнюючи з дохристиянським періодом. Їх також привозили паломники, а XI—XII ст. виникає власне виробництво цих речей.

Особливу статтю візантійського імпорту склали харчові продукти: олія, вино, фрукти, прянощі, зокрема перець. Згадка про перець у монастирському статуті 1193 р.²⁵ найпевніше вказує на візантійське походження традиції його використання як приправи, ніж східне. Костянтин Багрянородний згадує перець серед дарунків, що надавались печенігам з Херсонесу²⁶. Очевидно, з Херсонесу він потрапляв на Північ.

Візантія і причорноморські міста також експортували на Русь вино. Незважаючи на відсутність відповідної сировини і традиції виноробства, споживання вина було поширеним на Русі, причому воно мало давні корені, про що свідчить термін — ранній, запозичений з латині або германських мов²⁷. За археологічними та нумізматичними даними перші контакти слов'ян Східної Європи з Візантією відбуваються в V—VII ст.²⁸ Візантійська амфора цього часу була знайдена на горі Киселівці у Києві²⁹. Не виключено, що слов'янська племінна знать обізналася з вином саме в цей період.

За писемними джерелами головними споживачами вина на Русі були знать і духовенство. Проте в період розквіту русько-візантійської торгівлі до його споживання залучається більшість міського населення. Про масовий ввіз вина свідчать знахідки численної амфорної тари, особливо в південноруських містах. За матеріалами Києва видно, що кількість знахідок амфор збільшується впродовж X—XIII ст.³⁰ Якщо навіть частина виявлених амфор служила для транспортування вина, і то його ввіз був значним. Таким чином, споживання вина входить до давньоруської традиції, щонайменше міської.

Відомостей про імпорт фруктів («овощи», «овощеве» писемних пам'яток) небагато. Писемні джерела згадують маслини і смокви³¹, що входили до монастирської їжі. За літописом споживачем заморських фруктів виступала також світська знать. Повний склад імпортованих «овочей» невідомий. Серед археологічних знахідок вони відомі поодинокими видами. З кінця X ст. у

Новгороді, а пізніше в інших містах поширюються грецькі горіхи ³². Шкаралупи від них і кісточки персиків були знайдені в Києві, в районі Червоної Площі ³³. За дендрохронологічними даними (зруби № 2, 4) відповідні шари датуються другою половиною X ст., чому не суперечить знахідка монети 945 р. ³⁴ Виявлення залишків фруктів на садибі у торгово-ремісничій частині міста свідчить про те, що вже в X ст. їх купували рядові городяни, а не тільки знать.

Імпортні харчові продукти, ймовірно, слід розглядати як ласощі. Вони не впливали на традиційний стіл давньоруського населення в цілому і споживались переважно міським людом.

Таким чином, візантійський імпорт у давньоруському побуті посідає досить помітне місце. Відзначимо перевагу візантійських речей побутового призначення, що мали соціально-престижну або естетичну цінність: прикраси та одяг, оздоблення стола і житла, а також особисті культові речі. Увага саме до таких речей характерна як для знаті, так і для інших верств давньоруського населення.

Ми можемо виділити кілька рівнів сприйняття і засвоєння елементів візантійської матеріальної культури в давньоруському середовищі. Перший (нижчий) рівень — використання місцевим населенням речей візантійського походження, що потрапляли на територію Давньої Русі. Найважливішим показником засвоєння іноземного культурного впливу на цьому рівні є ступінь поширення таких виробів на розглянутій території. Одна річ випадкове потрапляння до місцевого середовища поодиноких предметів, яке не може серйозно впливати на формування якихось рис матеріальної культури, інша — цілеспрямований ввіз і систематичне використання визначених категорій виробів, які стають безпосередньою частиною давньоруського побуту.

Наступний крок — виготовлення власних речей, що копіюють візантійські. А. В. Банк виділяє кілька варіантів наслідування візантійським зразкам у давньоруському прикладному мистецтві: повне копіювання оригіналу, точне відтворення окремих деталей, що включаються в місцеву роботу, на решті, творча переробка і переосмислення зразка ³⁵. Це справедливо не тільки для витворів мистецтва, а й для запозичень іншого роду. Вибір майстром того чи іншого варіанта залежав від багатьох причин, однією з яких було призначення предмета. Золоті емалеві прикраси як частина офіційного князівського вбрання, досить точно копіювали візантійські зразки. Близькість до останніх дозволяє використовувати в єдиному ансамблі одночасно візантійські і руські дрібниці (рязанські барми ³⁶), не порушуючи загальної стилістичної єдності. Офіційне ж призначення мали відомі з мініатюр Радзивілівського літопису стільці з перехрещеними ніжками. Їх прототипом були так звані «курульні крісла», що відомі в Греції ще з античності. На давньоруських мініатюрах вони завжди зображені як атрибут князів або представників князівської адміністрації.

В неофіційному ж побуті соціальної верхівки візантійські речі і копії з них використовувались поряд з давньоруськими. Бенкетний посуд з коштовних металів був як привізним (чаші з Юр'єва (Тарту), Чернігова та ін. ³⁷), так і місцевих форм (чара Володимира Давидовича). Запозичені меблі (наприклад, «кровать», що згадана в «Слові о полку Ігоревім») побутують одночасно з традиційно слов'янськими, такими як добре відомі з багатьох джерел лави. Можна також відзначити синкретизм срібних прикрас з черню, які мають візантійські за походженням форми, але сюжети орнаменту або зображень на них мають повністю давньоруську основу. Т. І. Макарова вважає це більш демократичним характером цього типу прикрас, порівнюючи з емалевими ³⁸.

Щоб увійти в місцеву масову культуру, запозичена річ повинна бути перетвореною згідно з власними традиціями. Саме тому продукція ремісничого виробництва відразу набирає місцевих форм: масові прикраси, двохярсні світильники, які мають візантійські прототипи, посуд тощо. Слід відзначити, що навіть іноземне виробництво, що працювало в місцевих умовах, було змушене орієнтувати свою продукцію на традиційні нахили, зокрема так відбувається з грецькими склоробними майстернями в Києві, які виділяються рецептурою скла, але не формою виробів ³⁹.

Творче засвоєння і переосмислення на місцевому ґрунті нових

ремісничих технологій, запозичених зовні — це найбільш високий рівень сприйняття чужих елементів культури. Він дозволяє випускати нову продукцію і, отже, розширити асортимент виробів на споживчому ринку. Тут втрачається зв'язок з початковими речами, продукція набуває місцевого вигляду і взагалі нових форм як полив'яні писанки, що не мають жодних аналогій у грецькому ремеслі. Цей ступінь засвоєння чужої матеріальної культури передбачає визначний рівень розвитку місцевої культури в соціально-економічному і культурному відношенні, готовність сприйняття нових технологій і засобів праці, а також необхідність для даного суспільства продукції цього виду. Необхідні тісні контакти між двома країнами. В свою чергу, запозичене ремесло дає поштовх дальшому розвитку місцевого виробництва, що ми й бачимо на Русі.

Таким чином, слід відзначити великий позитивний вплив Візантії на розвиток усього давньоруського виробництва, а отож і на підвищення рівня життя давньоруського населення і якісні зміни у побутовій сфері. Не порушуючи місцеві традиції, візантійські культурні досягнення під їх творчого перероблення органічно ввійшли в побут населення Давньої Русі як невід'ємна частина.

Примітки

- ¹ Кропоткин В. А. Клады византийских монет на территории СССР// САИ.— 1962.— Вып. Е4-4.— С. 11.
- ² Даркевич В. П. К истории торговых связей Древней Руси// КСИА АН СССР.— 1974.— № 138.— С. 95.
- ³ Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— М., 1967.— Т. 2.— С. 84.
- ⁴ Орлов Р. С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X—XI вв.// Культура и искусство средневекового города.— М., 1984.— С. 49, 50.
- ⁵ Даркевич В. П. Указ. соч.— С. 102.
- ⁶ Шапова Б. Л. Стекло Киевской Руси.— М., 1972.— С. 178, 179.
- ⁷ ПВЛ.— М., 1950.— Т. 1.— С. 25.
- ⁸ Там же.— С. 48.
- ⁹ Там же.— С. 29, 34, 36, 44, 50—51.
- ¹⁰ Шапова Б. Л. Указ. соч.— С. 178, 179.
- ¹¹ Макарова Т. И. О происхождении поливной посуды на Руси// СА.— 1963.— № 2.— С. 246—250.
- ¹² Шапова Ю. Л. Указ. соч.— С. 25.
- ¹³ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— М., 1975.— С. 274.
- ¹⁴ Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси// САИ.— 1967.— Вып. Е1—38.— С. 14—15, 63.— Табл. II. 5, 7; III, 1.
- ¹⁵ Макарова Т. И. Поливная посуда.— С. 37.— Рис. 3, 4; Малевская М. В. Поливная керамика древнего Новогрудка// СА.— 1969.— № 3.— С. 196, 198.
- ¹⁶ Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси.— С. 109, 126.
- ¹⁷ Шапова Ю. Л. Результаты спектрального анализа стекляных виробів з Воїня// Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїня.— К., 1966.— С. 116.
- ¹⁸ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 295.
- ¹⁹ ПВЛ.— Т. 1.— С. 131.
- ²⁰ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1902.— Т. 2.— С. 919.
- ²¹ Слово Даниила Заточника.— СПб., 1889.— С. 18, 19.
- ²² Фехнер М. В. Изделия шелкоткацких мастерских Византии в Древней Руси// СА.— 1977.— № 3.— С. 130—142.
- ²³ Асташова Н. И. К вопросу о южных торговых связях домонгольского Смоленска// История и культура Евразии по археологическим данным.— М., 1980.— Рис. 2; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Л., 1981.— Рис. 86, 5.
- ²⁴ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 277—278.
- ²⁵ Срезневский И. И. Материалы...— Т. 2.— С. 1760—1761.
- ²⁶ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Ed. by Gy. Moravcsik.— Washington, 1967.— P. 52.
- ²⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1986.— Т. 1.— С. 317.
- ²⁸ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 292.
- ²⁹ Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве// КСИА АН УССР.— 1957.— Вып. 7.— С. 140.
- ³⁰ Толочко П. П. Торговля древнего Киева// Новое в археологии Киева.— К., 1982.— С. 373.
- ³¹ Срезневский И. И. Материалы...— 1902.— Т. 2.— С. 113; Срезневский И. И. Там же.— 1912.— Т. 3.— С. 444.

- ³² Рыбина Е. А. Из истории южного импорта в Новгороде // СА.— 1971.— № 1.— С. 262;
 Гуревич Ф. Д. Западная Русь и Византия в XII—XIII вв. // СА.— 1988.— № 3.— С. 135.
³³ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіівський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 55, 58.
³⁴ Сагайдак М. А. Дендрохронология древнего Киева. Новое в археологии Киева.— С. 449—450.
³⁵ Банк А. В. Константинопольские образцы и местные копии // ВВ.— 1973.— Вып. 34.— С. 195.
³⁶ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 60.
³⁷ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 12—129.
³⁸ Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси.— С. 123.
³⁹ Шапова Ю. Л. Древнерусские стеклянные изделия как источник для истории русско-византийских отношений в XI—XII вв. // ВВ.— 1961.— Вып. 19.— С. 60—75.

Sergeeva M. S.

ВИЗАНТИЙСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ВЛИЯНИЯ В БЫТУ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕЙ РУСИ

В работе рассматривается процесс освоения византийских элементов материальной культуры в Древней Руси на бытовом уровне.

Основные этапы этого процесса связаны с уровнем социально-экономического, культурного развития Руси и интенсивностью контактов. Появление византийских бытовых вещей способствует формированию традиции их употребления.

Официальное принятие христианства в конце X в. способствовало переориентации феодальных кругов на византийские ценности и знакомству с ними широких слоев населения. На протяжении XI— первой половины XIII в. на Русь поступают товары массового спроса и заимствуются некоторые элементы византийской культуры, которые не разрушив местных традиций вошли составной частью в древнерусскую бытовую культуру.

Sergeeva M. S.

BYZANTIAN CULTURAL INFLUENCES IN EVERY-DAY LIFE OF POPULATION OF THE ANCIENT RUS

The paper deals with the process of assimilation of Byzantine elements of material culture in the Ancient Rus at the every-day life level.

The main stages of the process are connected with a level of social-economical, cultural development of Rus and intensity of contacts. The appearance of Byzantine every-day life articles promotes formation of the tradition of their usage.

Official adoption of Christianity in the end of the 10th century promotes reorientation of feudal circles on Byzantine values and acquaintance of the various strata of society with them. During the 11th—early 13th centuries consumer goods came to Rus and certain elements of the Byzantine culture are borrowed which became a part of the Ancient Rus every-day life culture without disturbing local traditions.

Одержано 16.02.90

РОЗКОПКИ В БУЗЬКО-ІНГУЛЕЦЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ

О. Г. Шапошникова

Робиться спроба підвести підсумки більш як двадцятилітніх досліджень Миколаївської (Інгурської) експедиції. Аналізуються наукові проблеми культурно-історичного характеру, притаманні Степовому Побужжю.

Північне Причорномор'я (разом із Середньою Азією і Кавказом) є найдавнішим на території СРСР районом становлення відтворюючих форм господарства, що складалося тут під впливом Балканського центру. Археологічні

© О. Г. Шапошникова, 1992